

УДК 340.12 «17» (470+571+477)

ПРОБЛЕМА КРІПАЦТВА У «СУДЖЕННІ ПРО СТАНОВИЩЕ КРІПОСНИХ СЕЛЯН...» ДЕПУТАТА Я.П. КОЗЕЛЬСЬКОГО

Олейников В.В., викладач кафедри теорії та історії держави і права Донецького юридичного інституту ЛДУВС

Середина вісімнадцятого століття характеризується розвитком Просвітництва в Росії. Розвиток ремесел, побудова міст, зміцнення авторитету держави на міжнародній арені – всі ці заходи потребували великої кількості підготовлених кадрів. Відомо, що значна їх частина в ті часи надходила з-за кордону. Але «німці» як тоді називалися всі іноземці, для народу були глибоко ненависні, чому частково сприяло зневажливе ставлення останніх до всього слов'янського. Не дивлячись на наявне сприяння уряду просуванню іноземців в усіх сферах діяльності держави та галузях господарства, все більш і більш зрозумілою ставала необхідність в формуванні кадрів з вихідців Батьківщини. Деякі вчені, такі як С. Ю. Десницький та Ю. А. Третьяков, отримали освіту за кордоном. Інші ж повністю були підготовлені в навчальних закладах рідної країни. Деяких вітчизняних вчених тих часів, таких як Г. С. Сковорода та, певною мірою, М. В. Ломоносов, виховала Києво-Могилянська академія.

Всі просвітники, так чи інакше, критикували кріпосне право. Діячі вказували на негуманне відношення до кріпаків з боку панів, на їхні зловживання владою стосовно своїх селян. Але більшість з них так і не змогли піднятися до висновку про необхідність повного викоренення цього явища. Тим не менш, хоча фактично в II половині XVIII століття кріпосне право в Росії продовжувало активно поширюватися, вже тоді кожне слово, спрямоване на захист прав простого народу, що лунало з трибуни Комісії по складанню проекту Нового Уложення, або доходило до читача зі сторінок прогресивної літератури розхитувало його похмуру споруду.

До числа видатних українських просвітителів належать і брати Козельські. Протягом тривалого часу вважалося, що автор «філософічних пропозицій»¹ інженер-капітан Яков Павлович Козельський (після 1725 – після 1793) та депутат Комісії по складанню проекту нового Уложення, прем'єр-майор Яків Павлович Козельський (роки народження та смерті не відомі) – одна й та сама особа. Такі думки були викладені, наприклад, в творах І. С. Бака², І. Я. Щіпанова³ та ін. Але ще у 1910 році про існування трьох братів Я. П. Козельських стверджував В. Л. Модзалевський⁴. В своєму «Малоросійському родословнику» він вказує на існування Я. П. Козельського – середнього – інженер-капітана, статського радника (з 1791 року) та Я. П. Козельського – молодшого, що був «майор, депутат від шляхетства Дніпровського пікінерного полку в Комісії по складанню проекту Нового Уложення (1767); депутат дворянства Лубенського повіту, секунд-майор (1784)» [¹, с.392]. Далі, в 50-ті роки з'явилася низка статей, що переконливо довели

© Олейников В.В., 2008

¹ Тут і далі назви російськомовних творів та цитати з них надаються в авторському перекладі

² Див.: Бак И.С. Я.П. Козельский (философские, общественно-политические и экономические воззрения) // Вопросы истории. – 1947. - №1/47. С. 83-100

³ Див.: Щипанов И.Я. Общественно-политические и философские воззрения русских мыслителей второй половины XVIII века. Вступительная статья// Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века Т.1 М.: Государственное издательство политической литературы, 1952. С. 27-28

⁴ Див.: Модзалевский В.Л. Малоросійській Родословникъ. Томъ второй. Е.-К. Киевъ. Типографія Т-ва Фронкевичъ и К°. Крещатикъ №42, 1910. С. 390-392.

відмінність фігур Я. П. Козельського – філософа та Я. П. Козельського – депутата¹.

Погляди Я. П. Козельського – філософа вивчалися такими дослідниками як І. Я. Коган, В. С. Дмитриченко, С. В. Папарігопуло та ін., в той час як вивченню поглядів Я. П. Козельського – депутата з цього моменту майже не приділялося уваги. Звичайно, що вчені, які вважали цих двох людей однією й тою самою особою, намагалися вивести, за влучним виразом С. В. Папарігопуло, «деяку арифметичну середню» [2, с. 109] з їхніх поглядів. Зрозуміло, що це не сприяло підготовці правильних висновків з промов депутата, в тому числі й стосовно його поглядів на кріпосне право.

На сьогодні існує необхідність більш детального вивчення біографії Я. П. Козельського (депутата), але ця проблема виходить за межі нашого дослідження, *актуальність* якого полягає в потребі осмислення поглядів стосовно кріпосного права цього діяча, в особі якого, за словами Ю. Я. Когана, можливо в найбільшій мірі просвітницькі ідеї знайшли свого виразника в Комісії по складанню проекту Нового Уложення [3, с. 29]. Зараз, коли Україна встає на шлях побудови дійсно демократичного суспільства, необхідний аналіз та переосмислення історії процесу звільнення українського народу, одною з помітних дійових осіб якого був депутат Яків Павлович Козельський.

Стосовно його біографії, необхідно зазначити, що сьогодні не з'ясовані навіть роки народження та смерті діяча. Згідно із «Списком воїнському департаментові на 1771 рік», на військову службу він поступив в 1735 році [3, с. 63]. З 1767 по 1768 рік майор Я. П. Козельський був депутатом від шляхетства Дніпровського пікінерного полку в Комісії по складанню проекту Нового Уложення. Відомо, що козаки Кременчуцької та Власовської сотень не були згодні з цим призначенням, про що й апелювали графові Румянцеву [2, с. 109]. Проте, ця скарга, судячи із всього, залишилася незадоволеною. Після, як і інших депутатів – військових, його було відправлено в розпорядження до армії у зв'язку із розпочатою турецькою війною. На той момент він вже перебував у чині прем'єр-майору. В 1771 році Я. П. Козельський значився серед штаб-офіцерів Дніпровського пікінерного полка [3, с. 62]. Як вже було вказано вище, за даними В. Л. Модзалевського, з 1784 року – секунд-майор.

Сьогодні найбільш відомі такі твори Я. П. Козельського (депутата) як «Промова депутата Дніпровського пікінерського полку Якова Козельського на читанні у різні числа вересня місяця закони про привілеї дворянства» (читана 21 вересня 1767 року) та «[Судження про становище кріпосних селян] у Комісію по складанню проекту Нового Уложення від депутата Єкатерининської провінції від шляхетства Якова Козельського» (читане 23 травня 1768 року).

Отже, *метою* даного дослідження є вивчення суспільно-політичних поглядів Якова Павловича Козельського (депутата) стосовно кріпосного права як прояву нехтування владою правами людини.

Для того, щоб правильно зрозуміти думки та пропозиції, викладені Я. П. Козельським у його виступах в Комісії по складанню проекту Нового Уложення, необхідно спочатку коротко змалювати загальну картину цих засідань.

А. Г. Брікнер справедливо вказує на те, що після хвилювань у селянському стані на початку царювання Катерини II, після заяв з боку прибічників кріпосного права, зроблених з приводу деяких сміливих тезисів у Великому Наказі, не можна було вважати ймовірним, щоб селянське питання опинилося на черзі занять Великої Комісії. До того ж, коли під час подорожі імператриці по Волзі навесні 1767 року їй було подано декілька сот чолобитних із скаргами на тяжкі побори панів, всі ці прохання були повернені із застереженням, щоб надалі таких не подавали [4, с. 614].

Тим не менш, не зважаючи на те, що серед депутатів, звичайно ж, не було

¹ Див., н. п.: Папарігопуло С. В. О двух Я. П. Козельских // Вопросы истории. – 1954. - № 8/54 С. 109-112; О. Коробкина К биографии Якова Козельского // Ученые записки ЛГУ. – 1955. – № 200/55 С. 192-204; .

представників кріпаків, це питання все таки було підняте. Стосовно нього депутати – представники різних станів висловлювали різні пропозиції. Так, наприклад, князь М. М. Щербатов хоча і пропонував заборону продажу людей поодиноці, без землі, тим не менш був категорично проти законодавчої регламентації селянських повинностей, а також проти наділення селян власністю. Він стверджував, що скасування кріпосного права призведе до розорення дворянства, малював ідилію відносин між селянами та поміщиками та на її основі робив висновок про непотрібність та невиправданість будь-яких змін [5, с. 65-66].

М. М. Щербатову та іншим дворянам протистояли Г. С. Короб'їн, І. Чупров, І. Жеребцов та ін. Всі вони пропонували пом'якшення долі кріпаків, обмеження над ними влади поміщиків. Суперечки стосовно цього питання були дуже напруженими. Як вже було сказано вище, одним з найпомітніших їх учасників був прем'єр-майор Я.П. Козельський.

Як відомо, Комісія виявилася невдалою. Ще восени Г.С. Короб'їн вимушений був передати «на деякий час» свої повноваження іншій особі. Депутат Я. П. Козельський опинився «при армії», щойно з'явилася така можливість у зв'язку із розпочатою російсько-турецькою війною. На думку Ю. Я. Когана, причиною цього були їх виступи по селянському питанню [3, с. 30-31]. Загалом, формально з цього приводу були розпущені всі депутати, що мали військове звання, а таких була більшість. Комісія припинила свою діяльність.

Прогресивні депутати своєю діяльністю намагалися на законодавчому рівні полегшити долю кріпаків. Проте ніхто з них не піднявся до висловлення необхідності повного скасування кріпосного права, як такого, що суперечить природним правам людини.

У своїй роботі «Судження про становище кріпосних селян...», що являла собою примітку до подання Г. С. Короб'їна щодо встановлення селянських податей поміщиків, Я. П. Козельський пропонував деякі нововведення, що повинні були суттєво полегшити побут закріпачених селян.

Тут він висловлював думку про необхідність законодавчого врегулювання стягнення податей. Враховуючи, що селяни, які «мешкають біля шляхів великих і торг мають харчами від проїжджаючих у помешканнях своїх, а в столичних містах – продажем хлібу, сіна, дров та інших потрібних міським жителям речей, також наймаються завжди візниками, тому порівняно з іншими, які у віддалених містах мешкають, достатні в грошах набагато більше», коли в той же час селяни, що живуть «у віддалених від цих міст селах», але «при землях достатніх та врожайних ... забезпечені у хліборобстві», але грошей майже не мають, депутат пропонував установити для них усіх рівні стягнення, але «з тих, що мешкають біля столичних міст та великих шляхів, де б і безземельні відшукатися могли, стягувати податі грошима за два дні кожного тижня, за такою ціною за день, як за встановленими про кожне з цих міст через господ губернаторів і депутатів обставинами та досвідами вірогідніше та справедливніше законом указане буде», тоді, коли «у віддалених провінціях використовувати селян на панщину в хліборобство та в інші економічні справи, двічі ж на тиждень» [6, с. 649-650].

Далі діяч пропонує запровадити для селян робочий тиждень розпланований наступним чином: «... два дні селянинові на виконання державних податей, інші два дні на утримання поміщика, а два дні на виконання власних потреб, сьомий же день на служіння Богові» [6, с. 650]. Така регламентація, якщо враховувати реалії тогочасної експлуатації поневоленого населення панями, коли панщина в деяких місцях сягала й шести днів на тиждень, може вважатися достатньо вдалою.

Стосовно рухомого та нерухомого майна селян Я. П. Козельський (депутат) висуває пропозицію надати кріпакам право лише користуватися ним, «щоб без дозволу поміщика не вільні були ні продати, ні закласти ..., але владували б самі спадково, без участі

поміщика» [6, с. 651].

Депутат вважає, що запропоновані ним заходи призведуть до наступних позитивних змін:

1. Збагачення селян та розмноження їхніх родин;
2. Заінтересованості їх у хліборобстві, праці на землі, та як наслідок – зменшення кількості злочинів (розбоїв, пограбувань), що кояться збіднілими селянами;
3. Повернення їх із міських заробітків до праці на землі, що, на думку Я. П. Козельського (депутата), призведе до зменшення цін на хліб;
4. Повернення біглих з Польщі, Валахії та Угорщини.

Діяч всюди за текстом «Судження...» критикує окремі прояви кріпосного права: «Я поміщика помірним та стерпним вважаю й за єдине лише те, коли він нічого з селянського рухомого майна взяти не забажає» не без сарказму пише він. Від того, що все майно селянина насправді є власністю поміщика, він вимушений «пиячити, перебуваючи у сумі, але не від лінощів, адже найпрацьовитіша людина стане недбалою у постійному насильстві та не маючи нічого у власності» [6, с. 656].

Вчені, які у своїх дослідженнях так чи інакше торкалися творчої спадщини Я.П. Козельського (депутата), справедливо вказують на прогресивність його думок, але, на нашу думку, не варто було б їх і переоцінювати, як це робить, наприклад, Ю. Я. Коган, який стверджує, що до визнання необхідним не обмежувати а знищити кріпосницькі порядки в цілому депутат був достатньо близьким [3, с. 30]. Монографія Ю.Я. Когана вийшла у 1958 році, але ще у 1954 С.В. Папарігопуло у своїх висновках більш наблизився до істини, відмічаючи, що в основі проектів Я. П. Козельського – депутата лежить думка про міри «задля попередження непокори рабів щодо панів своїх» [2, с.110].

Детальний аналіз цього моменту в «Судженні...» приводить до наступних результатів:

Перш за все треба зазначити, що Я.П. Козельський (депутат) сам був поміщиком: «Я з поміщиків у ... місцях українських» [6, с. 652] писав він у своєму «Судженні...». Цей факт вже сам по собі ставить під сумнів вірогідність погодження його з ідеєю скасування кріпосного права. Цю ідею, до речі, пропагував у своїх «Філософічних пропозиціях...» у тому ж 1768 році його брат, філософ Я. П. Козельський¹. Здається цілком імовірним, що депутат знав про такі погляди свого брата.

Постійно вказуючи на необхідність обмеження поміщицького свавілля по відношенню до кріпаків, Я. П. Козельський (депутат), тим не менш, пропонував стосовно переходу селян від одного поміщика до іншого «... в тих народах, де перехід з міста на місце дозволений (мається на увазі стан селян в Україні, де на момент виступу депутата ще не всі вони були офіційно закріпачені – В. О.), ... не порушаючи їх вольності, ... обмежити той перехід, щоб він за точністю законів був спостережений, оминаючи при тому та вибачаючи неосвічених простолюдинів, та взятися за приймальників поміщиків, які ... приймають утікачів *без письмового виду* (курсив мій - В. О.), та ... встановити, щоб з приймальника таких ... стягувати штраф» [6, с. 657]. Але хто, та яким чином надаватиме селянинові такий документ? Як прослідкувати за правильним виконанням цієї процедури, якщо вся влада корумпована та квітне хабарництво, як це було в ті часи по всій території Російської Імперії?

Діяч вважає, що «... народ припинить переходити..., заводитися (господарством – В.О.) буде, адже іншого засобу до переходу не залишиться, окрім як тільки з відпускним листом ходити переходити». Будучи впевненим, що «...бігли, та тим більш наймані

¹ Див.: Я.П. Козельский Философические предложения, сочиненные надворным советником и Правительствующего Сената секретарем Я.П. Козельским в Санкт-Петербурге 1768 года.// Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. / Под ред. И.Я. Щипанова. – Т. 1. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1952. – С. 411-551.

працівники, під виглядом вільного переходу, потайки ..., а з ними й осілий мужик тікають від того, що скоєні ними господарям їхнім... великі крадіжки, пияцтва, та марнотратства примушують їх до того»[6, с. 657-658], депутат фактично пропонує майже повністю позбавити людей можливості зміни господаря.

Можна підсумувати, що *в той час, коли на Великоросійських землях перехід селян вже заборонено, в Україні, там де такої заборони формально ще немає, депутат Я.П. Козельський пропонує його процедуру максимально ускладнити.*

Якщо додати до цього, що запропонований діячем державний уряд про хліборобство буде працювати, окрім всього іншого, задля того, щоб селяни завжди залишалися під наглядом своїх панів у «острахи та повазі до них» як і раніше, чітко вирисовуватиметься наступний висновок:

Безумовно прогресивні для свого часу ідеї Я.П. Козельського - депутата стосовно покращення долі закріпачених селян були висловлені насамперед з метою уникнення бунтів з їхнього боку. Діяч не тільки не бачив необхідності скасування кріпосного права, але й навпаки, намагався зміцнити його на українських землях.

Все ж таки у Комісії по складанню проекту Нового Уложення він був найбільш активним захисником поневоленого селянства, навіть настільки, що постраждав за свої погляди.

Отже не можна зменшувати й позитивної спрямованості поглядів Я.П. Козельського (депутата), які, нажаль, ще майже невивчені. Тому треба вказати також на необхідність вивчення, як вже вказувалось вище, його біографії, висвітлення та осмислення в майбутньому політико-правових думок діяча стосовно положення дворянства.

РЕЗЮМЕ

В статті розглянуто проблему кріпацтва у «Судженні про становище кріпосних селян...» депутата Я.П. Козельського

SUMMARY

The article touches upon the problem of serfdom has written in "The Opinion about the condition of serf peasants..." of the deputy Y. P. Kozelski.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ:

1. Модзалевский В.Л. Малороссийский Родословникъ. – Томъ второй. Е.-К. – К.: Типографія Т-ва Фронцкевичъ и Ко. Крещатикъ №42, 1910. - 500 с.
2. Папаригопуло С.В. О двух Я.П. Козельских // Вопросы истории. – 1954. - № 8. – С. 109-112;
3. Коган Ю.Я. Просветитель XVIII века Я.П. Козельский. – М.: Издательство АН СССР, 1958. – 188 с.;
4. Брикнер А.Г. История Екатерины Второй. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 848 с.
5. Грацианский П.С. Политическая и правовая мысль России второй половины XVIII в. – М.: Наука, 1984. – 254 с.
6. Козельский Я.П. [Мнение о положении крепостных крестьян] в Комиссию о сочинении проекта Нового Уложения от депутата Екатеринбургской провинции от шляхетства Якова Козельского.// Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. / Под ред. И.Я. Щипанова. – Т. 1. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1952. – 700 с.

Надійшла до редакції 15.11.2008 року